
PESTI CRIDÁK¹

ADALÉKOK A 19. SZÁZADI BUDAPESTI CSŐDSTATISZTIKÁHOZ

Halmos Károly – Kövér György

Amikor a nyolcvanas évek közepén – Gajáry István barátunk hathatós segítségével – „rábukkantunk” a fővárosi csődök levéltári anyagára, nagy várakozással tekintettünk kutatásuk elé. Két tény hűtötte le lelkesedésünket: egyrészt kiderült, hogy a pesti törvényszék idevágó iratai csak 1871-ig maradtak fenn, másrészt az, hogy még így is irdatlan mennyiségű forrás állt rendelkezésre.² Ami az első tényezőt illeti, akkoriban – a „nagy krach” miatt nem véletlenül – elsősorban az 1873-as év tűnt a legérdekesebbnek. Kinek a fantáziáját ne mozgatták volna meg azok a legendás tudósítások, melyek szerint 1873 májusában szinte egyfolytában szólt a tőzsdeharang, május 8-án, egyetlen napon 110, május 15-én, az újabb fizetési napon déli fél kettőig 120 fizetésképtelenséget jelentettek be.³ A második tényező kapcsán nem felejthetjük el, hogy akkoriban még a kezdeténél tartott a személyi számítógépek forradalma. Sebaj, gondoltuk, a fennmaradt mutatókönyv segítségével, amely 1878-ig ábécérendbe szedve tartalmazta a pesti törvényszéken nyilvántartott csődnyitások és csődmegszüntetések adatait, elkészíthetjük legalább az 1857–1877 közötti időszakra az amúgy is hiányzó korai csődstatisztikát. Ketten nekiülve, a kőkorszaki strigulázás módszerével ki is jegyzeteltük a mutatókönyv adatait, évenként még összesítettük is azokat egy hatalmas árkus papíron.

---

1 Tanulmányunk címe tulajdonképpen Mészáros Károlynak (1821-1890), a magyarországi csődtörténettel kapcsolatos publicisztika úttörőjének szellemi leleménye. Egy visszatekintő írásában említette, hogy megjelent tőle egy ilyen című cikk. Ezt az írást azonban a Magyar Sajtó hasábjain nem sikerült megtalálni. Valószínűleg a megjelenéskor Pesti bukások címen szereplő tárcával lehet azonos (Mészáros, 1857b). Elemzésünk az MTA-ELTE Válságtörténeti kutatócsoport munkálata, illetve a K 105 086 OTKA projekt keretében készült.

2 BFL IV. 1343. j. Azóta már azt is tudjuk, hogy a három város levéltára a várossegítés előtt 467 kötetnyi 1708–1873 közötti időszakból származó forrásanyagot őrzött „vagyonbukott kereskedők üzleti könyvei” címen. Ezeket valamikor 1940 után selejtezték ki (Gajáry 1995. 517–518).

3 Az események krónikájára lásd: Neuwirth 1874. 87, 98. Érdemes lenne e nagy számok toposzának legendáriumát történetileg is nyomon követni.

Ám végül nem ez, hanem két esettanulmány, az 1869-es ún. kis válság két legnagyobb csődje (Gregersen Gudbrand és Kohen Ignác Izidor) lett a közösen megkezdett kutatás megjelent (s a későbbi Hajnal István Kör első salgótarjáni konferenciáján elő is adott) produktuma (Halmos 1987; Kövér 1987). Újabban – szerencsére – ismét tematizálódott a fővárosi csődiratok módszeres feltárása, ezúttal az 1869-es év metszetére koncentrálnak (Halmos – Klement 2013).

A 19. század középső harmadára vonatkozóan nálunk nem állt rendelkezésre csődstatisztika, ám ez nemzetközileg nem tekinthető egyedülállónak. Amikor az 1890-es évek elején egy kölni statisztikus, A. Wirminghaus áttekintette a csődstatisztika világirodalmát, mindenütt viszonylag kései keletkezésű adatsorokról számolhatott be. Persze a franciák és az angolok ebben is jóval előbbre tartottak. Ezekben az országokban ráadásul a levéltárakban szépen rendezett csődper-dossziék sorozata áll a kutatók rendelkezésére, ha netán a nyilvános statisztikát megelőző időszakra nézve, vagy akár a publikált adatok ellenőrzése céljából bővíteni és mélyíteni akarják kutatásaikat (Marriner 1980; Hautcoeur 2008). Szisztematikusan közzétett osztrák adatsorokra csak az 1850-es évektől bukkanhatunk. Ekkoriban ráadásul az adatok jelentős része nem a csődnitítás és -zárás évenként számon tartott eseteit, hanem – polgári peres igazságügyi statisztikáról lévén szó – az év végén folyamatban lévő és az év közben megszüntetett csődperek darabszámát tartalmazta (Wirminghaus 1891).⁴

Persze ezek a számok is beszédesek lehetnek. A fennálló csődök („Criden”) évenkénti kimutatása a német államokban magas szintről indul. A csődhullám már a negyvenes évek második felében (1847-1848-ban) elkezdődött a különböző német államokban. Az ötvenes évek közepétől bekövetkezett csökkenés minden bizonnyal összefüggésben állhatott az 1855-ben bevezetett új porosz csődszabályozással is, bár a legtöbb eset – nyilván a kommersziális fejlettséggel összefüggésben – Württembergben fordult elő.⁵ A csődök száma 1858-ban érte el a mélypontot, 1857 és 1863 között ingadozva stagnált, majd a hatvanas évek közepén az esetek számának erőteljes növekedését mutatta. 1866–67 további drasztikus emelkedést hozott. Ez azonban legalább annyira származhatott a perek elhúzódásából, mint új csődök tömeges nyitásából. A csődök lezáratlansága fakadhat elvileg a tulajdonviszonyok komplikáltabbá válásából, illetve a keresetek számának növekedéséből; a keresetek összecsúszásának önmagában nem kellene a perek elnyúlása irányában hatnia. Mindenesetre a csődeljárás intézménye képtelen volt lépést tartani a csődökkel.

---

⁴ A szerző egyébként megjegyezte, hogy Magyarország – Szerbia és Görögország társaságában – olyannyira szórványos adatokkal bír, hogy arra nem is érdemes teret szánni. A miénknél a román csődstatisztika több figyelmet érdemelt (Wirminghaus 1891. 340).

⁵ Gehrmann 1973. 81.

1. táblázat

Folyamatban levő csődperek a német államokban és a Habsburg birodalomban

Év vége	Német államok ^{a)}	„Ciszlajtánia” ^{b)}	Magyarország ^{c)}	Erdély ^{d)}
1851	10 552	905		
1852	11 642	894		
1853	11 412	878		
1854	10 163	840		
1855	6914			
1856	4479	1152	1008	103
1857	3155	1394	1136	111
1858	2975	1400	1218	160
1859	3226	1477	1279	130
1860	3021	1706		
1861	3226	1820		
1862	3338	2092		
1863	3577	2064	1634	
1864	4151	2648	1766	165
1865	4847	3011	1729	209
1866	6458	3020		59
1867	6165	2757		
1868	5379	2445		
1869	4854	1820		
1870	4859	896		

a) A német államok összesített adatai a nem tartalmazzák a bajorországi csődeseteket. Az 1851-es év megoszlása: Poroszország: 1215, Württemberg: 4893, Baden: 1390, Szászország: 241, Hessen: 230.

b) A táblázatban leegyszerűsítve „Ciszlajtániának” nevezett oszlop 1861 után a „Reichsratban képviselt országokat és tartományokat” jelenti. Nem számítottuk be a Lombard-Velencei Királyság adatait.

c) A szűkebb értelemben vett Magyarország, a szerb Vajdaság és Horvátország nélkül.

d) Az 1865-66-os erdélyi adatközlés hiányos („lückenhaft”).

Forrás: Gehrman 1973, 89–90; Tafeln 1851–65; Statistisches Jahrbuch 1863–1870.

Párhuzamba állítva az osztrák örökös tartományokban év végén fennállt csődpereket, az akkor folyamatban lévő csődök száma a két és félszeresére nőtt, de a növekedés mértéke meglehetősen ingadozó volt. Ha az 1863. és 1864. évi ellentett irányú kilengéseket kisimítjuk, akkor a növekedés 1865-ig

egyenletes ütemű volt, de utána visszaesésbe átcsapó lassulás következett be. Itt ismerjük az évente lezárult csődök számát is, ezért elmondható, hogy az évenkénti csődmegszüntetések szintén egyenletesen emelkedtek 1855 és 1866 között. Ugyancsak tanulságos jelenség, hogy Ciszlajtániában (pontosabban fogalmazva a Reichsratban képviselt országokban és tartományokban) az 1869-es ún. kis válság idején erőteljes csökkenést tapasztalhatunk. Miután az évtized második felében Ausztriában az abban az évben lezárt ügyek először 1866-ban, majd 1870-ben tetőztek, megállapítható, hogy a jelenség nemcsak a konjunktúra beindulását mutathatta, hanem valamifajta „jogszolgáltatási kampány” kibontakozását is jelezhetette. Az utóbbi leginkább az 1868-as csődszabályozással lehetett összefüggésben.⁶ A csődökre vonatkozó statisztikai adatok ugyanis egyaránt reagálnak a gazdasági növekedés hullámmozgására és a jogi szabályozás (és kultúra) változására is (Hautcoeur – Levratto 2007; Hautcoeur 2008). Ezt a kérdést hazánk vonatkozásában pontosan a mutatókönyv alapján lesz alkalmunk megvizsgálni.

Ezeknek a statisztikáknak köszönhetjük ugyanakkor azt is, hogy a Monarchia csődnylévántartása jóvoltából legalább néhány évre (a szűkebb) Magyarországra és Erdélyre vonatkozó adatok is elének tárultak. A Lajtán túlhoz képest ráadásul (mondjuk egy lakosra vetítve) meglehetősen magas számokat ismerhettünk meg a szűkebb Magyarországra vonatkozóan.

Gazdasági szempontból sokkal eseménydúsabbnak tűnnek a hetvenes évek, ráadásul – különösen az évtized közepétől – sokkal részletesebbé, kidolgozottabbá vált az osztrák statisztika is. Közben az 1870-ben megalakult osztrák hitelezők egyesülete (Creditoren Verein) is közölni kezdte saját adatgyűjtésének eredményeit. S bár a hivatalos statisztika úgy értékelte, hogy az utóbbi adatok nem szembesíthetők az igazságügyével, alapjában véve a tendenciák nem ütnek el olyan mértékben, hogy figyelmen kívül hagyhassuk ezeket a töredékes számokat.⁷ A korszak végén mindkét oszlopban bekövetkező visszaesést egyértelműen az új osztrák csődszabályozásnak tulajdoníthatjuk.

---

6 RGB 1869. No. 1. (1868. dec. 25.)

7 „Zweck, Inhalt und Form dieser Publication sind von den durch das k. k. österreichische Justizministerium veröffentlichten Ergebnissen des Concursverfahrens so grundverschieden, dass sie sich weder zur Ergänzung noch zu einem Vergleich mit letzterem eignen.” (Winckler 1888. 306).

2. táblázat

A Reichsratban képviselt országok és tartományok hivatalos bírósági csődstatistikája és a Creditorenverein fizetésképtelenségi adatai

Év	Criden/konkurse/csődök			Fizetés- képtelenségek
	növekedés (év végén)	megszűnés (év végén)	folyamatban (év végén)	
1871	573	1132	1546	
1872	588	917	1640	
1873	916	1071	1846	
1874	1088	1074	1418	
1875	1341	1011	1766 ^{a)}	1670
1876	1777	1520	2049	1578
1877	1377	1506	1929	1324
1878	1334	1442	1829	1290
1879	1048	1236	1641	1205
1880	972	1090	1522	336

a) Winckler, 1888. 310 (és ennek nyomán Az Osztrák csődstatistika 1888) szerint az adat „1792”.

Forrás: Statistisches Jahrbuch 1871–1876; Winckler 1888. 307–308; Neumann-Spallart 1883–1884. 65.

A válságévekre való ernyedő reakció nem olyan meglepő, mint amilyenek első látásra tűnik. Igaz, olyan tekintélyes szociológusok, mint Émile Durkheim még úgy gondolták, hogy a csődök számának megugrása ugyanolyan érzékeny barométer, akárcsak az öngyilkosságoké.⁸ Nemzetközi kitekintésként ugyanakkor megemlíthetjük, hogy a válság gazdaságtörténetének kutatói viszonylag korán felismerték, hogy a csődök nem közvetlenül a válság évében csúcsosodnak, hanem sokszor évekkel később.⁹ Joseph Schumpeter, aki fogalmilag megkülönböztette a „normálisnak” tekintett depressziót és az „abnormális” megemésztési és likvidálási folyamatnak

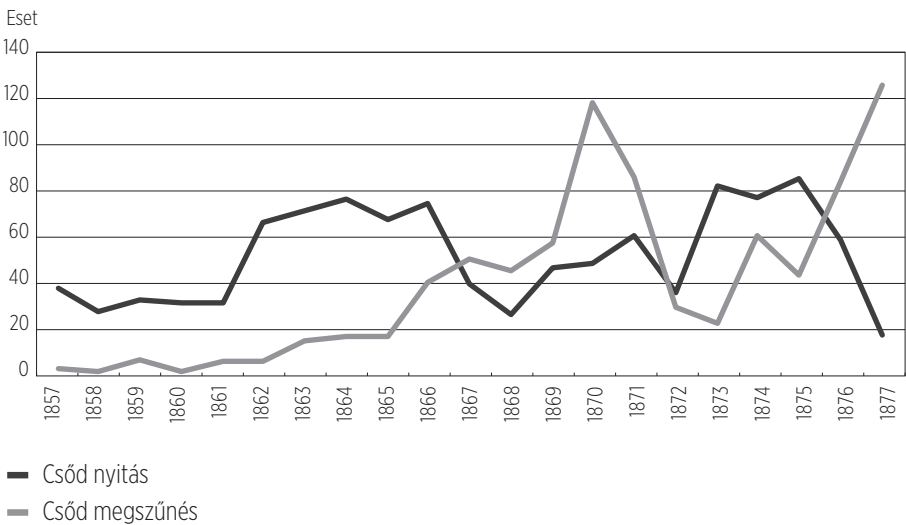
8 Durkheim épp a bécsi krach következtében megnőtt öngyilkosságokra utalva vezette be az „anómiás öngyilkosság” fogalmát. Az 1882 telén Párizsban kitört krach kapcsán expressis verbis összekapcsolja az öngyilkosságok és csődök hirtelen megnövekedését a gazdasági válsággal. „Ez a kapcsolat nemcsak néhány kivételes esetben állapítható meg, hanem törvényszerű. A csődök száma olyan barométer, amely elég érzékenyen tükrözi vissza a gazdasági élet változásait. Ha egyik évről a másikra hirtelen megnő a számuk, biztosak lehetünk benne, hogy valamilyen súlyos zavar keletkezett a gazdasági életben.” (Durkheim 1982. 227–228).

9 „It is significant that the great number of failures did not come in 1874 or 1875, in the years immediately following the crisis, but came several years afterwards.” (McCartney 1935. 100). McCartney adatai szerint az USA csődjei 1878-ban tetőztek.

nevezett válság eseménysorát (ez utóbbihoz sorolva a pánikot, a hitelrendszer összeomlását, a sorozatos csődöket stb.), magyarázattal is szolgál a fáziskésésre: „...a legtöbb csőd nem mindjárt a fordulóponton vagy annak közelében következik be, hanem csak később, néha csak akkor, amikor a gazdasági rendszert fenyegető veszély már elmúlt. Akkor sem futnak ugyanis feltétlenül azonnal a csődbírószághoz, ha egy vállalat halálos sebet kap. Ellenkezőleg, mindenki igyekszik mindaddig kitartani, amíg csak lehetséges. Hosszabb-rövidebb ideig pedig a legtöbb vállalat képes kitartani. Maguk és hitelezőik is az idők jobbrafordulásában reménykednek. Tárgyalnak, átmeneti megoldásokhoz folyamodnak, új támogatókat keresnek, hol sikerrel, hol legalább annyi eredménnyel, hogy megegyezéssel számolják fel a céget; leggyakrabban ugyan eredménytelenül, de még a haláltusa is elég ahhoz, hogy a csőd vagy átszervezés halasztást nyerjen, ami így gyakran már a következő fellendülésbe esik, úgyhogy a vízbefúlás közben már el lehet látni a szárazföldig. Ez nem új csapások eredménye, amelyek veszélye ekkor egyre kisebb, hanem egy régebbi végső következménye.”¹⁰

1. ábra

A pesti csődök, 1857-1877

Forrás: BFL IV. 1343. j.

¹⁰ Schumpeter 1980. 299, 316.

Úgy éreztük, hogy a Monarchia korai időszakának tükrében a mi pesti, csődmutató könyvből szerkesztett statisztikai próbálkozásunk – bármily kezdetleges stádiumot jelez is – tanulságos elemzési lehetőséget kínál. S ahogy körülnéztünk, azt tapasztaltuk, hogy rajtunk kívül senki más nem akarta elvégezni ezt a hajdan elkezdett munkát. Faragó Tamás jubileuma pedig megfelelő alkalmat kínált a végső formába öntéshez, hiszen – ha jól ismerjük – mindig értékelte (az akár reménytelennek tűnő helyzetekben is) a meredek ötlettel előállított adatsorokat. S a helyzet, mi tagadás, eléggé abszurd. Hiszen mi más a csődstatisztika, mint a gazdasági bizonytalanság számszerű mérésének kísérlete.

A pesti csődök általunk összeállított statisztikája az 1857-es válság magasabb szintjéről indul, és a csődök nyitását illetően két nagyobb és középpütt egy kisebb hullám jellemzi.¹¹ Tehát konjunktúra-érzékeny. Az 1862–66-os és az 1873–75-ös nagy hullám idején átlag évi hetven, illetve évi nyolcvan fölé ugrik a csőnyitások száma. Az első a Plener pénzügyminiszterről elnevezett 1863–65 közötti mesterséges pénzsűkével magyarázható, az utóbbi az 1873-as „nagy krach” következményének tekinthető. Az 1869-ben induló és 1871-ben tetőző közbülső kisebb csúcs negyvenes nagyságrendről startolva hatvannál éri el a felső fordulópontot. Ez az 1869. őszi ún. „kis válság” utóhatásaként értelmezhető. Másfajta ábrát mutat a csődök megszüntetésének görbéje. Lényegében folyamatos emelkedést látunk, amely a második, kisebb csőnyitási hullám alatt, 1870-ben jut el a maximális értékig, s 1873-ban mélypontra zuhan vissza. Végül 1874-ben, majd 1876-ban újabb lendületet vesz, hogy 1877-ben ismét 120 körüli értékkel tetőzzön. Véleményünk szerint az 1870-es és az 1877-es csúcsértékek egyértelmű adiabatikusan eltolódott összefüggést mutatnak a megelőző 1862–66-os és 1873–75-ös csőnyitási hullámmal. A mesterséges pénzsűke, illetve a krach idején feltorlódt csődök befejezése szinte automatikusan hullámmozgást idézett elő a csődök megszüntetésében.¹² Viszont az 1866-al induló „megszüntetési konjunktúra” maga is egyfajta inverze lehetett az alapítási láz időszakának. Azt sem zárhatjuk ki, hogy 1866, illetve 1876 után a bírósági gyakorlat is kampányszerűen változott a csődzárásokkal kapcsolatban, de ez további vizsgálatot igényel.

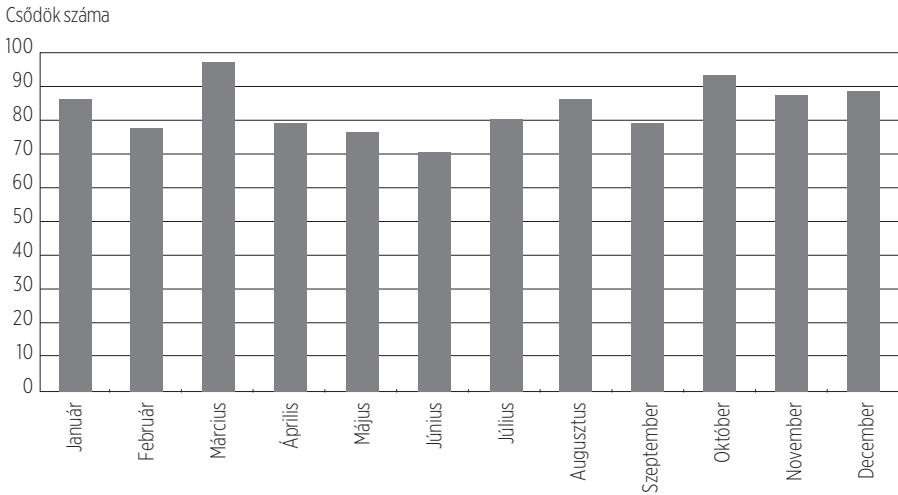
A teljes időszakra tekintettel vizsgálva a csőnyitás szezonális hullámzását, az év első hónapjaiban és hosszabban elnyújtva az év második felében két hullámot figyelhetünk meg.

¹¹ Az 1857-es kezdést nemcsak az adatforrás determinálta, hanem az is, hogy erről az évről találtuk az első írást a pesti csődökről. Lásd: Mészáros 1857a. Mészárosnak ez az írása még a pénzügyi válság kirobbanása előtt született. Véleménye szerint a „különösen mintegy tíz év óta nagyon is gyakorivá lett csődök és a vagyonbukások” szaporodásának magyarázata két okban rejlik: egyrészt az „európai közviszonyokban és nemzetgazdasági érdekeink kifejtetlenségében”, másrészt „a hozott törvények némely jogelveinek túlhajlékonyságában”. (Mészáros 1857a. 188).

¹² Itt jegyezzük meg, hogy a fentebb tárgyalt osztrák „Crida/Konkurs”-statisztikában 1876–1878 között szintén jól kivehető egy nagyobb csődmegszüntetési hullám.

2. ábra

Az adott hónapban nyitott csődök száma (1857–1876 között összesen)

Forrás: BFL IV. 1343. j. Saját számlálás a Mutatókönyv alapján. Azon adatokat, amelyek a nyitás hónapját nem tüntették fel, ebből az összesítésből kizártuk.

Nincs ez másképp a válságévekben (1857, 1869, 1873) sem, jóllehet a hullámhegyek előre, vagy hátrafelé tolódnak attól függően, hogy melyik hónapban tört ki a krízis. A grafikon alakját az is befolyásolja, hogy 1857-ben még forrásunk nagyon sok esetben nem adta meg a csődnyitás pontos dátumát. A válság 1857-ben és 1869-ben ősszel, 1873-ban pedig májusban vette kezdetét. Figyelemre méltó, hogy 1869-ben és 1873-ban – az általános hullámmozgáshoz illeszkedően – már a krachot megelőzően is mutatkozik egy-egy hullámhegy.

1873-ban épp májusban nyitották a legkevesebb csődöt, viszont utána nyáron, különösen júliusban és augusztusban tetőztek a bukások. Az abban az évben nyilvántartott csődök egynegyede erre a két hónapra esett.

Ráadásul a fizetésektelenséget illetően nem elegendő csak a csődbejelentéseket figyelni: ha például a Magyarország egész területén működött pénzüzetekre koncentrálunk, akkor 1873 végéig 11 pénzüzet jelentett csődöt, 12 határozta el felszámolását, és 4 már fel is oszlott (Jirkovsky 1940. 191).¹³ Hogy tágabb perspektívát nyissunk az ausztriai adatok felé is: a Compass alapján a társasági szegmensben 1873-ban Ciszlajtániában 8 bank, 2 biztosítótársaság, 1 vasút és 7 iparvállalat jelentett csődöt. Ugyanakkor 40 bank, 6 biztosító, 1 vasút

¹³ A vidéki városok között a legsúlyosabb veszteséget a Bécshez közel eső Sopron szenvedte el, itt öt hitelintézet volt érintett, de komoly károk érték a déli végeken a temesvári (3) és a szegedi (3) pénzüzeteket is. Uo.

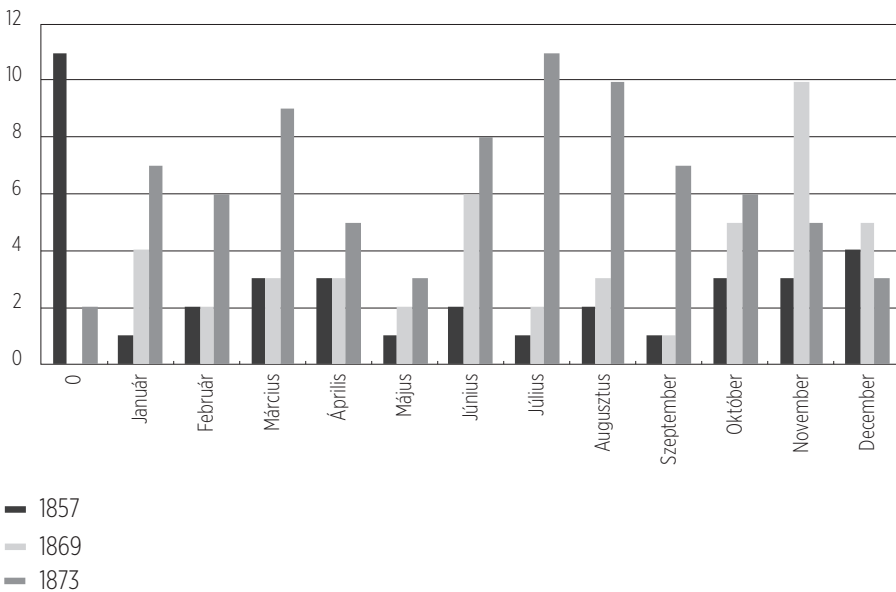

és 52 iparvállalat közvetlenül a felszámolás útját választotta (März 1968. 176). Vagyis a likvidálás számai jóval meghaladják a bejelentett csődökét. Sok ez vagy kevés? S mihez hasonlítsuk adatainkat? S különben is, az 1873. évi májusi napokban egy-egy nap alatt Bécsben bejelentett 100 fölötti inszolvenca rendkívül soknak tűnhet az abban az évben az igazságügyi statisztika szerint megkezdett 900 csődesethez képest. Vajon hányad részét teszik ki ezek a csődök a meglévő összes vállalatok számának?

3. ábra

A válságévek csődnyitásainak szezonális hullámzása

Csődnyitások száma

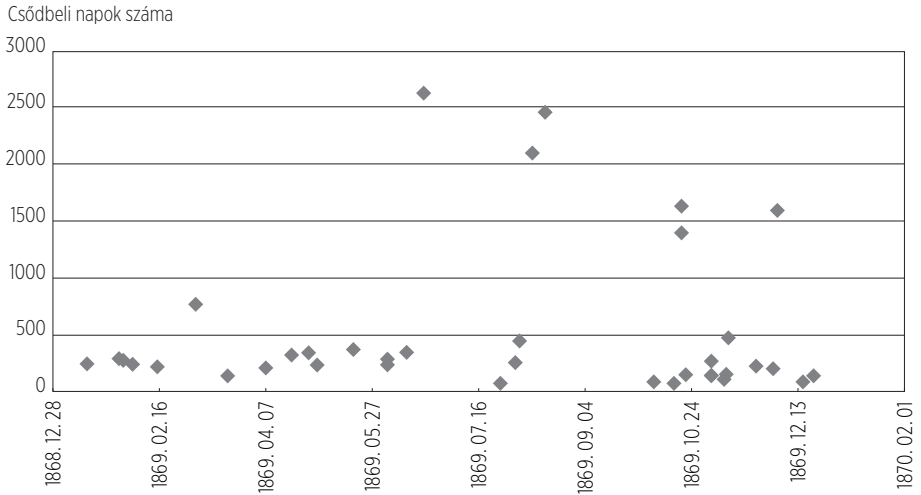
Forrás: BFL IV. 1343. j. Saját számlálás a Mutatókönyv alapján.

Megjegyzés: a 0. hónap értéke az azonosítatlan havi adatok számát jelzi.

1869 metszetében kísérletet tettünk a csődök időtartamának vizsgálatára is, vagyis, hogy egy-egy „vagyonszűkület” milyen sokáig állt csődeljárás alatt. Napokban számítva a csődnyitás és csődmegszűnés közti időtartamot, azt állapíthattuk meg, hogy ekkorra a csődök zöme 500 napon belül lezárult, és ebből a szempontból az 1869 ősze előtti és a „pénzválság” kirobbanása utáni csődök között nem mutatkozott érdemi különbség. Az 1500 és 3000 napos elhúzódó csődök száma nem tért el az év első kétharmadában és az utolsó negyedében nyitottak esetében.

4. ábra

Az 1869. évi csődök tartama napokban a nyitás dátuma szerint

Forrás: BFL IV. 1343. j. Saját számlálás a Mutatókönyv alapján.

3. táblázat

Az 1869-ben nyitott csődök megoszlása időtartam szerint

Tartam (nap)	Esetszám
000-100	4
101-200	8
201-300	13
301-400	3
401-500	2
501-600	1
601-	7
Összesen	38
Hiányos	9
N	46
Átlag: 518	

Forrás: BFL IV. 1343. j. Mutatókönyv, saját számlálás.

A csődök nagyobbik részét (25 ügyet) egy éven belül lezárták, és csak hét ügy lett öregebb ezer napnál (természetesen emlékeztetünk arra, hogy kilenc ügyben nem kínált a számításhoz szükséges adatokat a nyilvántartás).

Mielőtt tovább lépnénk, számításba kell vennünk egy, a forrásunk jellegéből adódó tény. Az már a pesti pénzváltók vizsgálatakor feltűnt, hogy a Pesti Polgári Testület könyveiben több olyan kereskedő neve mellett szerepelt a „csődben” vagy „megbukott” bejegyzés, akinek a nevét hiába kerestük az általunk elemezett mutatókönyvben (Kövér 2012. 169). Tehát miközben az általunk összeállított statisztika kétségtelenül élen követi a konjunktúra alakulását, nyilvánvalóan nem tartalmazza az összes pesti csődöt. A hiány, illetve többlet mértékét illetően először egy doktoranduszunk által feltárt forrás sietett segítségünkre. Ez a választójoggal kapcsolatban készült névjegyzék ugyanis két színhelyen bejelentett csődöt különített el 1873. április 1. és szeptember 16. között: a pesti királyi törvényszéknél 38 cég kezdeményezett maga ellen csődöt, miközben ugyanezen idő alatt a királyi váltótörvényszéknél további 60 lett fizetéképtelen.¹⁴ A 38 névből 34-et megtaláltunk a törvényszéki csődmutatóban (3 Sz betűvel kezdődő és egy G betűs nevet azonban nem sikerült azonosítanunk).¹⁵ Ez a csődnyitási helyszín tehát az adatokat illetően megbízhatónak bizonyult. A királyi váltótörvényszéknél bejelentett fizetéképtelenségek azonban nem szerepeltek a nyilvántartásunkban. Némi utánajárással azonban megtaláltuk a budapesti kereskedelmi és váltótörvényszéknél folyt csődügyek statisztikai összesítését is.

Azt is a konjunktúra finom mutatójának tekinthetjük, hogy míg 1873-ban mintegy kétszázzal csökkent a váltótörvényszéki cégbejegyzési kérelmek száma (689-ről 495-re), addig ebben az évben félszázzal több cégtörlési kérelmet nyújtottak be (199-ről 249-re).¹⁶ Végző soron a váltótörvényszéki csődök 1873-as adata azonban pontosan a kétszerese az általunk említett választójogi névsor május és szeptember közötti fél éves eredményeinek. Feltételeesen elfogadva ezt az adatot az egész év folyamán nyitott összes csődszámnak, megkockáztathatunk egy becslést a fennálló összes cégek számához viszonyítva. Mivel azonban ilyen kimutatásunk nincs, nem tudunk mással számolni, mint azzal, hogy az új kereskedelmi törvény alapján felállított cégbíróságon, amikor 1876-ban minden fennálló cégnek át kellett kebelezetnie magát, durván 2300 cég bejegyzéséről van tudomásunk (Török 1937). Ez ugyan már a válság „tisztító” hatását is mutató szám, mégis jelez

¹⁴ BFL IV. 1303. j. 2. d. Ezúton köszönjük Balog János Mátyásnak, hogy felhívta a figyelmet erre a kimutatásra. Az általunk készített fentebb idézett mutatókönyvi statisztika szerint 1873 áprilisától szeptember végéig tartó fél évben 44 cég ment csődbe.

¹⁵ Ez is azt a sejtésünket támasztotta alá, hogy mind a mutatókönyv, mind a választójogi képtelenséget listába szedő névsor másolás eredményeként született. A csődmutató könyvben Sz betűvel kezdődő nevek egyáltalán nem fordulnak elő.

¹⁶ Nemzetgazdasági és Statisztikai Évkönyv 1886. 280–281.

egyfajta nagyságrendet. Amennyiben számításaink szerint 1873-ban összesen a pesti váltótörvényszéknél 120, a pesti törvényszéknél pedig 80 egyéni és társas vállalkozás ment csődbe, akkor annyi bizonyos, hogy az így kalkulált 200 csőd nem érte el a pár évvel később számításba vett 2300 cég összességének 10%-át!

4. táblázat

Csődügyek a budapesti kereskedelmi és váltótörvényszéknél

Év	Múlt évről folyamatban	Folyó évben érkezett	Összes	Elintéztetett	Folyamatban maradt
1872	184	48	332 ^{a)}	81	151
1873	151	120	271	69	202
1874	202	52	254	78	176
1875	182	56	238	58	180
1876	180	61	241	62	179
1877	179	48	227	84	143
1878	143	40	183	55	128
1879	128	41	169	59	110
1880	110	31	141	51	90
1881	90	22	112	36	76
1882	76	38	114	25	89
1883	90	45	135	41	94
1884	89	37	126	38	88

a) Az eredeti közlésben 332, számításaink szerint a korrekt szám 232 kellene, hogy legyen. Egyes éveknél az év végi folyamatban maradt és a következő év eleji „múlt évről folyamatban” számai minimális eltérést mutatnak, de ezt nem korrigáltuk

Forrás: Nemzetgazdasági és Statisztikai Évkönyv 1886. 282.

Az újonnan nyitott csődök mélypontja egyébként a fenti váltótörvényszéki kimutatásban 1881 lett. Ez az új csődtörvény elfogadásának éve. Viszont az 1882–83-as krízis újabb emelkedést mutat. Sajnos ezek a sorok nem folytatódtak 1884 után. Pedig ennek a közlésnek a szerkezete lényegében hasonlít a korábban publikált osztrák statisztikához. Olyannyira, hogy bizonyos években még a megszüntetés módjára vonatkozó megállapításokkal is találkoztunk.¹⁷ Az 1870-es évtized nagy

¹⁷ Az 1882-ben a budapesti kir. kereskedelmi és váltótörvényszéknél befejezett 38 ügyből 13 vagyonfelosztással, 7 egyezség által, 5 pedig felosztandó tömeg hiányában szűnt meg (NgSt Évk. 1883. 164).

válsága ugyanakkor mindenütt komoly ösztönzést jelentett alaposabb csődstatistika (és a csődszabályozás reformjának) előkészítésére. Ebben a folyamatban fontos lépést hozott az 1876-tól nagymértékben tökéletesített osztrák adatfelvétel (Winckler 1888). A vizsgálat ekkor már kiterjedt olyan fontos tényezőkre, mint a rendes és kereskedelmi csődök megkülönböztetése, a csődbe jutottak aktíváinak/passzíváinak nagysága, a csődperек időtartama, a csődlezárás módozatainak különböző fajtái stb. Ilyen adatokat azonban a magyar sor nem tartalmaz.

Létezik ugyanakkor Magyarországot illetően egy más szempontú közlés is, amely szintén a nyolcvanas évekre vonatkozik, s egészen másfajta számadatokat hoz tudomásunkra.¹⁸

5. táblázat

Csődök Magyarországon 1884–1885-ben és 1891-ben

Év	Csődelrendelés (Magyarország)			(Ebből Budapest) ^{a)}
	egyéni cég	társas cég	összes	összes
1884	306	54	360	54
1885	478	52	530	64
1891			370	39

a) A fővárosi statisztika leírása másfajta megoszlást rögzített 1885-re: „48 bejegyzett kereskedő ellen, 13 be nem jegyzett kereskedő ellen, és 3 a pestvidéki törvényszék előtt nyitattott meg.” 1891-ben a közlés: „A budapesti kir. kereskedelmi és váltótörvényszék ... a csődöt 27 bejegyzett kereskedő és kereskedő cég vagyona felett nyitotta meg. A budapesti polgári törvényszéknél 12 esetben nyitattván csőd...”

Forrás: Stangel 1886; 1891. évi csődstatistika. 12. 94.

Ez a statisztika már az 1881. évi magyarországi szabályozást követő eredményeket mutatja (Lőrinczi 2011; Halmos 2012. 541–545). Ugyanakkor az időbeli érintkezés ellenére láthatóan nem kompatibilis a váltótörvényszéki adatokkal, bár a Stangel-féle budapesti adatokban láthatóan a pestvidéki törvényszék adatai is felbukkannak. Ennek ellenére a nagyságrendeket illetően nem vonhatunk le összehasonlítható következtetéseket az általunk törvényszéki mutatókönyvből 1877-ig összeállított adatsorokból sem. A hatvanas évek osztrák statisztikáiban közölt magyarországi adatokkal összevetve viszont arra a következtetésre juthatunk, hogy a nyolcvanas évek új szabályozása nálunk láthatóan a csődön kívüli megegyezések irányába tolta el a fizetésektelenség szabályozásának gyakorlatát (Sgard 2006; Di Martino 2008).

¹⁸ A Stangel József által összeállított adatokat lásd: Stangel 1886. 267–269.

Vajon a folyamatok dinamikáját tekintve sok volt-e a csődök száma vagy kevés?

Erre vonatkozóan adataink mellé a vállalkozások megszűnésének számait tudjuk állítani. Az egyik adatsor Török Istvántól (1937) származik:

6. táblázat

A fővárosban visszaadott iparjogosítványok és a fővárosi cégtörlések száma, 1876–1884

Év	Visszaadott iparjogosítvány	Cégtörlés
1876		8
1877		97
1878	961	106
1879	962	110
1880	1 179	114
1881	1 305	114
1882	1 212	131
1883	1 209	112
1884	1 222	111

Forrás: Török 1937. 30.

Látható, hogy a megszűnt vállalkozások túlnyomó része a be nem jegyeztetett vállalkozások közül került ki. A törölt bejegyzett cégek száma ennek a tömegnek évente 10%-ára rúg. Ha a törölt cégek számának éves adatait a 3. táblázatnak a „folyó évben érkezett” oszlopában a mindenkor megelőző év adataihoz viszonyítjuk, akkor a csődök a cégmegszüntetések felét-harmadát, az összes vállalkozásmegszüntetésnek pedig tényleg csak töredékét teszik ki.

Érdeemes ezen a ponton megidézni Török másik adatközlését, amelyik a cégmegszűnések hosszú távú tendenciáját mutatja meg.

7. táblázat

A budapesti cégjegyzékből törölt cégek fennállása időtartam szerint

Bejegyzés ideje		Összes bejegyzés	Az adott időszakban alapított cégek években mért „mortalitási rátája” (%)					
-tól	-ig		0-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30
1876	1880	3 613	17,3	5,3	4,9	2,8	1,9	1,8
1881	1885	1 516	25,4	7,2	5,3	2,8	1,9	1,5
1886	1890	1 245	24,0	6,2	4,2	2,2	2,3	1,3

Forrás: Török 1937. 34.

Megjegyzés: A közölt adatok Török (1937) táblázatának egy részét mutatják csak. Az adatsort úgy vágtuk el, hogy a legkésőbbi adatok se vonatkozzanak a dualizmus idején túlra. Az 1876-1880 közötti cégbejegyzések kiugró mértékét a kereskedelmi törvényben előírt újrabejegyztetések okozzák.

Az adatokból kiderül, hogy három évtizedes távlatban a bejegyzett cégek durván kétötöde pusztult el. A cégek mortalitásának lefutása megfelel a mindmáig megfigyelt tapasztalatnak. Eszerint a vállalkozások meglehetősen nagy része már létrehozása után nem sokkal tönkremegy. A cégek életében nem a malthusi értelemben vett megelőző, hanem a tényleges fékek működnek.

FORRÁSOK

1891. évi csődstatiztika. *A Jog*, 1892/12. 94.
- Budapest Főváros Levéltára [BFL] IV. 1303. j. Pesti tanácsi iratok, Választási iratok, 1872–1873.
- Budapest Főváros Levéltára [BFL] IV. 1343. j. 326. Pesti törvényszéki csődmutató 1866.
- Nemzetgazdasági és Statisztikai Évkönyv* [NgSt Évk.] 1883, 1886. (Szerk. Földes Béla) (I., III. évf.) Budapest.
- Neumann-Spallart F. X. (Hg. 1887): *Uebersichten der Weltwirthschaft. Jg. 1883–1884*. Verlag von Julius Meier, Stuttgart.
- Osztrák csődstatiztika (1888). *Magyar Nemzetgazda*, 5/28, 219.
- Reichsgesetzblatt* [RGB] 1869. No. 1. Concursordnung von 24 December 1868.
- Stangel József (1886): A csődök 1885-ik évi statiztikáját... *Nemzetgazdasági Szemle* [NgSz] 10/3. 267–269.
- Statistisches Jahrbuch 1863–1876. K. K. Statistische Central-Commision (Hrsg. 1864–1877): *Statistisches Jahrbuch der Oesterreichischen Monarchie für das Jahr [1863–1876]*. Comission bei Prandel & Ewald, Wien.
- Tafeln 1851–1865. K. K. Statistische Central-Commision (Hrsg. 1851, 1859, 1861, 1862, 1871): *Tafeln zur Statiztik der Österreichischen Monarchie für die Jahre [1849–1851, 1852, 1853, 1854, 1855, 1856, 1857, 1858–1859, 1860–1865]*. Comission bei Carl Gerold's Sohn, Neue Folge Bd. I–V.
- Török István (1937): *A budapesti bejegyzett cégek statiztikája*. Budapest Székesfőváros házinyomdája, Budapest.
- Winckler, J[oseph] (1888): Die Ergebnisse des Concursverfahrens in Oesterreich 1876–1886. *Statistische Monatschrift*, XIV. Jg., 305–315.
- Wirminghaus, A. (1891): Die Ergebnisse der Konkursstatistik. I–IV. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*. III. Folge, Bd. II. Jena, 1–37, 161–188, 321–351.

IRODALOM

- Di Martino, Paolo (2008): The Historical Evolution of Bankruptcy Law in England, the US and Italy up to 1939. In Gratzner, Karl–Stiefel, Dieter (eds.): *Determinants of Institutional Change and Structural Differences*. Södertörns högskola, Huddinge, 263–280.
- Durkheim, Émile (1982): *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. (Ford. Józsa Péter) 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Gajáry István (1995): Buda város levéltára (1686–1848). (Félúton egy levéltári kalauz felé). In Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom – polgári társadalom Supplementum*. HIK – Csokonai, Debrecen, 507–520.
- Gehrmann, Friedhelm (1973): *Konkurse im Industrialisierungsprozess Deutschlands 1810-1913*. Diss., Westfälische Univ. Münster, FB Wirtschafts- und Sozialwissenschaft.
- Halmos Károly (1987): Gregersen Gudbrand 1869-es csődperere. In Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 1), Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 305–320.
- Halmos Károly (2012): A csőd intézményének rövid története. *Közgazdasági Szemle*, 59/5, 540–557.
- Halmos Károly – Klement Judit (2013): Értékek a romok között: A csődperekben ránk maradt iratfajtákról és forrásértékekről. *Korall*, 54. 141–152.
- Hautcoeur, Pierre-Cyrille – Levratto, Nadine (2007): *Bankruptcy law and practice in 19th century France Paris School of Economics*. Working Paper, N° 2007 – 29. (Letöltés: www.pse.ens.fr/hautcoeur).
- Hautcoeur, Pierre-Cyrille (2008): Produire des statistiques: pour quoi faire? L'échec de la statistique des faillites en France au xixe siècle. *Histoire & Mesure*, XXIII/1, 85–136.
- Jirkovsky Sándor (é. n. [1940]): *Az Osztrák Nemzeti Bank és az 1870.-i bankankét. Banktörténeti tanulmány*. (TÉBE könyvtár, 102). Budapest.
- Kövér György (1987): Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszer. Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai. In Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 321–331.
- Kövér György (2012): A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora”. In Kövér György: *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. BFL, Budapest, 111–172.
- Lőrinczi Gyula (2011): A mai magyar csődjogi szabályozás jogtörténeti gyökerei. (Szomorújáték három felvonásban). *Jogtörténeti Szemle*, 2011/4, 15–29.
- Marriner, Sheila (1980): English Bankruptcy Records and Statistics before 1850. *Economic History Review*, New Series, 33/3. 351–366.
- März, Eduard (1968): *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I*. Europa Verlag, Wien – Frankfurt – Zürich.
- McCartney, E. Ray (1935): *Crisis of 1873*. (Thesis Presented to the Faculty of the Graduate College in the University of Nebraska). Burgess Publishing Co. Mimeoprint Publishers, Minneapolis.

Mészáros Károly (1857a): Csődök és vagyoni bukások hazánkban. I-II. *Magyar Sajtó*, febr. 26 (46), márc. 7. (54).

Mészáros Károly (1857b): Pesti bukások. *Magyar Sajtó*, okt. 17 (237)

Neuwirth, Joseph (1874): *Die Speculationskrisis von 1873*. Duncker & Humblot, Leipzig.

Schumpeter, Joseph A. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete*. (Ford. Bauer Tamás) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Sgard, Jérôme (2006): Do legal origins matter? The case of bankruptcy laws in Europe 1808-1914. *European Review of Economic History*, 2006/10, 389-419.